

ХАРАКТЕР ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ В СЛОБІДСЬКІЙ УКРАЇНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII – СЕРЕДИНІ XVIII СТ.

У статті проаналізовано особливості землеволодіння Слобідської України. На середину XVIII ст. південно-західний степовий регіон Московського царства був слабо заселений. Право займаницини було надано усім переселенцям на ці території, причому станова приналежність не бралася до уваги. Землі освоювалися як полковниками, так й полковою старшиною, рядовими козаками.

Окрім займаницини, землі могли ще куплятися, хоча офіційно їх продаж був заборонений. У разі порушення законодавства захоплені ділянки конфіскувалися. 1730-х рр. російський уряд намагався легалізувати земельну власність, тому створювалися установи для впорядкування цивільно-правових відносин власності.

Ключові слова: землеволодіння, займаницина, купівля, власність, поселення, полковник

Характер аграрних відносин Слобідської України є важливою темою історичного краєзнавства. Так, у дореволюційний період проблему заселення краю та особливості системи землеволодіння регіону вивчали Д. І. Багалій, Філарет (Д. Г. Гумілевський) та А. Л. Шиманов. У радянській Україні виходили лише краєзнавчі розвідки, які присвячувалися історії окремих полкових міст. Серед сучасних науковців слід відзначити М. Л. Маслійчука, який робить побіжний аналіз аграрних відносин у регіоні другої половини XVII – середині XVIII ст.

Мета статті – дослідити характер землеволодіння Слобожанщини протягом другої половини XVII – середині XVIII ст.

Слобожанщина – історичний регіон Східної України, який почав інтенсивно заселятися лише в 1630 – 1660-х рр. Слід підкреслити, що кількість наділів та їх розміри не були чітко визначені. Так, у "Екстракті про слобідські полки" від 1734 р. зазначалося: "... з початку заселення містечок і сіл поселенці займали дикий степ і з тих часів до теперішнього за своїм звичаєм володіли і володіють по своїх заїмках " [2, с. 149].

Характер землеволодіння регіону в значній мірі відрізнявся від традиційних аграрних порядків Речі Посполитої та Московського царства. Так, у Речі Посполитій території освоювалися відповідно до сеймових постанов. У той же час, принципи займаницини Слобожанщини калькували відповідну практику Гетьманської України доби Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького 1648 – 1657 рр. Замість традиційного московського общинного володіння „всім миром”, на Слобожанщині майже скрізь панували індивідуальні поземельні відносини. Слід враховувати, що у подальшому земельні ділянки дробилися між спадкоємцями. [10, с.9].

Отже, на першому етапі освоєння краю, всі стани полку користувалися земельною власністю, яку придбали або шляхом "заїмки" – вільним заняттям земель, або з дозволу полковника.

Перші слободи та хутори виникали на землях, які освоювалися українськими переселенцями. Кількість та розміри наділів не були чітко визначені. Наприклад, у 1659 р. згідно з грамотою, переселенці Боромлі отримали таку кількість землі: отаман – п'ятнадцять десятин (16,3 га), осавули по тринадцять з половиною десятин (14,71 га), козаки по дванадцять десятин (13,08 га). Переселенці Чугуєва – по тринадцять десятин (14,17 га) на душу, Охтирки – по сорок дві десятини (45,78 га). При заснуванні нових поселень кордони земель визначалися напрямками на ліси та річки, а простір – кількістю днів, необхідних для орання одним плугом [9, с. 301].

Нові жителі, які приходили в степ знаходили чудові природні умови, але мешкати в безлюдному краї було не легким випробуванням. Ось як описує процес виникнення містечок Г. Данилевський: "Козак-поселянин із-за Дніпра Данило Данилович осів тут селищем. За Данилом бігли сюди його сусіди. Вирубали лісну галявину викопували коріння. Важко було першим поселенцям на Донці: жінки обносилися, діти налякалися звіру. Хліб спочатку сіяли біля самого житла. Навколо першого куреня піднімалися інші курені. Данилу обрали сотником. Пройшли роки й з куренів в лісі виникла слобідка (Велике село) з окопом, бійницею, млином та

маленькою церквою [4, с. 301]. Г. Данилевський описує заснування селища Пришиб, яке згодом перейшло у власність до його родини. Збереглася документальна згадка про це поселення: "Бішкінської сотні село Пришиб сотника Ізюмського полку Івана Данилевського. Поселено вона на жалуваній полковій землі" [1, с. 245].

Доцільно прослідкувати процесуальну сторону освоєння земель. Так, полковники мали право роздавати, на свій розсуд, рядовим козакам та полковій старшині ніким не зайняті території. Зрозуміло, що він передавав значну частину полкового земельного фонду у власність своєї родини. Так, село Терешківка Сумського повіту (за адміністративно-територіальним поділом XIX ст.) являла спочатку двір козака Терентія Семененка, який був наданий йому за службу полковником Герасимом Кондратьєвим. У свою чергу, підпрапорний Федір Картавий мав наділ в Середньому Бурлуку, а Писарівка, яка знаходилася на лівому березі Дінця, належала писарю Харківського полку. Приклад межової виписки, наданої полковником, містить наступний документ: „Полковий писар Ізюмського полку Юрій Семенович Райзеліон-Сошальський писав в проханні що він на пустих землях, що знаходяться на обох берегах річки Жеребець ... побудував хутір для тваринництва, а зберігати хутір від татар нема кому. Тому він просить відокремити для нього пустопорожні землі по річці Жеребцю до землі малобродських козаків й дозволити йому населити її черкасами ... земля відмежована для нього й дозволено йому в полковій канцелярії полковником Федором Шидловським населяти її” [9, с.240].

Чимало поселень заснував харківський полковник Григорій Донець та його сини. За Григорієм Дорофійовичем були закріплені бабаївські землі, а також землі сіл: Березового, Водолаги, Коротича, Жихоря, Гиївки, Довжика. Основа, яка згодом склала відомий маєток родини Квіток, була населена Федором Григоровичем. Костянтином Григоровичем був побудований Райгородок. Кун'є населено у 1692 р. полковником Донець-Захаржевським на пожалуваній йому землі потім перейшло у спадок до його онука Михайла Костянтиновича Донець-Захаржевського. Слобода Великий Бурлук на річці Бурлуку. Частина земель по цій річці була зайнята старшинами Харківського полку потім ці землі перейшли у маєток до Костянтина Григоровича Донця, та затверджені за його синами царською грамотою від 1693 р. Селище Рокитне розташоване на лівому березі річки Мжа, назва якого походить від слова "рокита", село засноване у 1699 р. Федором Донець-Захаржевським. Після його смерті власником села став його син Іван Федорович. Не лише Донець-Захаржевські отримували маєтки у вотчинне володіння, таку привілею мали й інші полковники.

Сумський полковник Герасим Кондратьєв володів значними угіддями в Сумському та Лебединському повітах. Чимало земельної власності придбав собі охтирський полковник Іван Перехрест. Так, його латифундії були сформовані шляхом займанщини, або в результаті купівлі наділів. Прикладом цьому є грамота від 1686 р., в якій зазначалося про купівлю земель Славгородка у боярських дітей Вольговської служби. У свою чергу, охтирський полковник заселив Каплунівку, Пархомівку та Мартинівку. У 70-х роках XVII ст. він дістав у помісне користування село Тростянець [8, 144]. Крім цих поселень Перехрест купив землі сіл: Люджи, Боромлі, Родомлі.

Отже, другий шлях формування маєткового землеволодіння в Слобожанщині – купівля земель козацької спільноти, при цьому ціна на землю значно занижувалася.

На початку XVIII ст. сформувалося поняття "полкової землі", тобто землі, що були пожалувані за службу. Незважаючи на заборону купівлі-продажу рангових земель, полкова старшина здійснювала системні торгівельні операції з нею [7, с. 135].

Так, у доносі на охтирського полковника І. Перехреста зазначалося, що він скупив за безцінь великі земельні наділи поблизу Боромлі. 1704 р., згідно розпорядженням влади, він був позбавлений свого звання та втрачав усі свої численні маєтки. Частина вилучених володінь згодом перейшла у власність родини Надаржинських [9, с.111]. Представники цієї родини заснували відомий маєток на території сучасної Сумщини – садибу Тростянець, яка в подальшому неодноразово змінювала своїх власників.

Подібний донос був написаний на полковника П. Куликовського, який примушував козаків продавати своїй дружині землі за мізерну платню [3, с.197].

Конфісковані були землі і у полковника Ф. Шидловського. За вироком Шидловський позбавлявся всіх своїх звань та втрачав маєтки. Його землі переходили до новоприбулих волохів на чолі з князем Кантеміром. Цей факт підтверджує жалувана грамота від 1718 р.,

згідно з якою маєтності Шидловського в Харківському та Ізюмському полках, а також у Курському повіті відійшли до волоського господаря князя Кантеміра, окрім земель, закріплених за його племінниками [1, с. 193]. Сімсот десять дворів, що належали полковникові, були розподілені між іноземними вихідцями.

Радикальні зміни в системі поземельних відносин Слобожанщини відбулися в 30-ті роки XVIII ст. При полкових канцеляріях були створені кріпосні контори для врегулювання поземельних питань. У ці установи наказано було подати всі купчі, поступні записи, які надавалися полковничими універсалами, а також інші документи на села, хутори, млини, ліси, сади та подібні угіддя. 1734 р. було наказано всі операції купівлі-продажу обов'язково записувати. Але багато старшин залишалося без формальних підтверджень на право власності. Відсутність документів на землі пояснювалася тим, що полкова старшина скупляла козацькі наділи, які згідно законодавства не могли продаватися.

За постановою Комісії О. Шаховського, посада слобідського полковника прирівнювалася до чину прем'єр-майора. Цей наказ надавав можливість старшині отримати чини, означені в «Табелі про ранги». Замість жалування полковники та полкова старшина отримували визначену кількість підпомічників: полковники – по п'ятнадцять дворів, судді – по шість, ротмістри – по п'ять, писарі – по три двори.

Наслідком цієї реформи в аграрній галузі було знищено традицію вільного заняття земель козаками. Таким чином, полковники втратили право роздавати наділи.

Від 28 липня 1765 р. прийнято маніфест «Про влаштування в слобідських полках пристойного громадського устрою». Згідно з цим розпорядженням, головним присутственным стала Губернська канцелярія. Цій установі були підзвітні провінційні канцелярії та комісарства, на які поділялася кожна провінція. Під керівництвом комісарів перебували всі отамани й сотники слобід. В «Інструкції Слобідсько-Української губернії комісарам» від 1766 р. зазначалося: «Усі комісари знаходяться під управлінням губернської дирекції, а в іншому кожен підпорядковується тим провінціальним канцеляріям, до яких комісарство приписано. У кожному комісарстві бути отаману, одному канцеляристу ... Отаман може бути обраним усім поспільством із кращих людей того поселення не менше ніж на два роки» [2, с. 295].

У 1765 р. при Губернській канцелярії створено Вотчинних справ департамент для розмежування земель та розгляду актів володіння угіддями. Він мусив керуватися правилами: на будь-яку землю повинна бути постанова, за вимір землі постановили брати податок. Розширення кордонів дач суворо заборонялося. Прикладом є архівні матеріали: «Харьковскому губернскому землемеру о разрешении помещицы Роговской шинкового дома устроить в хуторе Сухой Жихор» [5, с. 15]. У надписі до плану хутора Ковалевського Сумського повіту зазначалося: «Сделана сия надпись согласно указу межевой канцелярии. При размежевании хутора Ковалевского оказалась разница в румбах и мере линий» [6, с. 2].

Комісарські відомості надають важливу інформацію про старозаїмочне землеволодіння: 1) основою слобідсько-українського козачого землеволодіння була займанщина земель; 2) земельні паї займалися у власність кожним мешканцем; 3) для загального користування виділялася частина земель, частіше всього ліси; 4) старозаїмочні землі переходили у спадок; 5) козаки, які розпродали майно, робилися безземельними підсусідками та робітниками.

Отже, на Слобожанщині другої половини XVII – середині XVIII ст. земельна власність формувалася двома шляхами: займанщина та у результаті проведення операції купівлі-продажу. Вивчення різних аспектів аграрної історії Слобідського регіону є тематикою подальших досліджень.

1. Багалеї Д. И. Материалы для истории колонизации и быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний / Д. И. Багалеї. – Х.: Тип. К. П. Счасни, 1886. – Т. 1. – 358 с.
2. Багалеї Д. И. Материалы для истории колонизации и быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний / Д. И. Багалеї. – Х.: Тип. К. П. Счасни, 1890. – Т. 2. – 433 с.
3. Гольцфарб Л. Г. Змїв: Історико-краєзнавчий нарис / Л. Г. Гольцфарб, В. М. Селіванов, К. Б. Правовєрова. – Х.: Прапор, 1969. – 92 с.
4. Данилевский Г. П. Семейная старина / Г. П. Данилевський. – СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1877. – Т. 1. – 408 с.
5. ДАХО Ф. 25, оп. 1. – Т. 1, од. зб. 441. – 26 л.
6. ДАХО Ф. 25, оп. 1. – Т. 2, од. зб. 526. – 22 л.

7. Маслійчук В. Л. Козацька старшина слобідських полків другої половини XVII – першої третини XVIII ст. / В. Л. Маслійчук. – Х.: Райдер, 2003. – 252 с.
8. Слосарський А. Г. Слобідська Україна. Історичний нарис XVII – XVIII ст. / А. Г. Слосарський. – Х.: Хар. кн.-газет. вид-во, 1954. – 279 с.
9. Филарет (Д. Г. Гумилевский) Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – Х.: Тип. Хар. ун-та, 1858. – Отд. 5. – 461 с.
10. Шиманов А. Л. Главнейшие моменты в истории землевладения Харьковской губернии / А. Л. Шиманов. – К.: б.и., 1883. – 134 с.

В статье характеризуются особенности землевладения в Слободском регионе. Поскольку территория Слобожанщины на середину XVII в. была ненаселенной, новые жители начали занимать эти земли. Таким образом, право свободной заимки было преимуществом слобожжан, причем, таким правом могли пользоваться все сословия населения. Земли занимались с разрешения местных полковников, которые могли раздавать их полковым казакам и старшинам, а также занимать их для себя. Кроме заимки, земли могли еще продаваться, хотя официально продажа земли была запрещена. Из-за нарушения запрета, незаконно захваченные территории, могли быть конфискованы, о чем свидетельствуют соответствующие приказы. В 30-е годы XVIII в. правительство пыталось упорядочить документально земельную собственность, поэтому создавались учреждения для упорядочения права собственности.

Ключевые слова: землевладение, покупка, собственность, поселения, полковник.

The article is devoted to the research of the land property in Slobidska Ukraine. In middle of the XVII century the territory of Slobozhanshchina was not inhabited. New inhabitants have moved to this land. All classes had the right to freely use the land. Permission to land given Colonels. the land can be sold, though officially it was forbidden. The illegal territory was confiscated. In the thirties of the XVIII century created the organization for the legal accounting documents.

Key words: land ownership, buying, property, settlement, colonel.

1. Baglei D. I. Materialy dlia istorii kolonizatsii i byta Kharkovskoi i otchasti Kurskoi i Voronezhskoi gubernii / D. I. Baglei. – Kharkiv: Tip. K. P. Schasni, 1886.–Т. 1.–358 с.
2. Baglei D. I. Materialy dlia istorii kolonizatsii i byta Kharkovskoi i otchasti Kurskoi i Voronezhskoi gubernii / D. I. Baglei. – Kharkiv: Tip. K. P. Schasni, 1890.–Т. 2.–433 с.
3. Goltfarb L. G. Zmiiv: Istoryko-kraieznavchy i narys / L. G. Goltfarb, V. M. Selimov, K. B. Pravovierova. – Kh.: Prapor, 1969. – 92 s.
4. Danilevskii G.P. Semeinai starina / G. P. Danilevskii. – SPb.: Tip. M. M. Stasiulevicha, 1877. – Т. 1. – 408 s.
5. ДАКНОФ. 25, оп. 1. – Т.1, од. зб. 441. – 26 л.
6. ДАКНОФ. 25, оп. 1. – Т.2, од. зб. 526. – 22 л.
7. Masliichuk V. L. Kozatska starshyna slobidskykh polkiv drugoi polovyny XVII – pershoi tretyny XVIII st. / V. L. Masliichuk. – Kh.: Raider, 2003. – 252 s.
8. Slusarskii A.G. Slobidska Ukraina. Istorychnyi narys XVII – XVIII st. / A. G. Slusarskii. – Kh.: Khar. kn.-gazet. vyd-vo, 1954. – 279 s.
9. Filaret (D. G. Gumilevskii) Istoriko-statisticheskoe opisanie Kharkovskoi eparkhii. – Kh: Tip.Khar. un-ta, 1858 – Отд. 5.–461 с.
10. Shymanov A. L. Glavneishie moment v istorii zemlevladieniia Kharkovskoi gubernii / A. L. Shymanov. – К.: б. и., 1883. – 134 с.

© Бір'юва О. Ю.

Стаття надійшла до редколегії 30. 09. 2015 р.

УДК 94 (477.4)''18'': 355.11(470)

Скрипник А. Ю.

БОРОТЬБА З ДЕЗЕРТИРСТВОМ У РОСІЙСЬКИХ ВІЙСЬКАХ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В СЕРЕДИНІ ХІХ СТ.

У статті, на основі архівних джерел, досліджено та проаналізовано причини дезертирства солдат із частин регулярної армії Російської імперії. Наводяться наукові трактування й оцінки цього явища в працях істориків і юристів другої половини ХІХ – початку ХХІ століть. У хронологічному порядку представлена еволюція законодавчої бази, створеної з метою тотального придушення як прагнення солдатів покинути військову службу, так і співчуття місцевого населення до їх долі у вигляді приховування і допомоги втікачам, що на той час кваліфікувалися державою як злочинці. Одним із основних завдань проведеного дослідження стала об'єктивна